

тут про те, що нав'язування комусь чогось силоміць завжди було справою невдячною), навіть права на життя. Якщо релігії насправді й обстоюють почуття добра, любові, братства і справедливості, то найгіднішим виявом цих почуттів буде визнання, що світ є світоглядно плюральним, що людина має невідчужуване право мати ті релігійні переконання, які вона бажає (або ж не мати ніяких). У протилежному разі, буде чинитися тиск на особу, а відтак буде, всупереч як міжнародним, так і національним правовим документам, обмежуватися або заперечуватися її право на свободу думки, совісті і релігії, її право міняти свою релігію чи переконання та свободу сповідувати свою релігію чи переконання.

Дуже хочеться, щоб Третє тисячоліття не закарбувалося в анналах історії тисячоліттям релігійного мракобісся – *тотальним* протистоянням *тотальних* релігійних систем і *тотального* релігійно-політичного насилля над особистістю, а увійшло в історію як тисячоліття миру, любові, добра, злагоди і справедливості. А мир і справедливість завжди там, де є взаєморозуміння. А де взаєморозуміння – там повага. А де повага – там Любов!

7. Громадянська релігія як витвір процесу громадянства суспільства

Останніми десятиліттями в широкий обіг у вітчизняній соціальній філософії увійшло поняття «громадянське суспільство». Проте воно не знайшло в ній не тільки однозначного визначення, а й навіть з'ясування природи того суспільного феномену, який при цьому визначається. Одні це суспільство віднаходять ще в давньому світі, інші ж говорять, що нині, коли проблема суспільства набуває все більше практичного значення, громадянське лише формується.

Маємо суперечливі підходи при витлумаченні змісту громадянського суспільства. Так, в «Філософському словнику соціальних термінів», видрукуваному за ред. В.Андрущенка, до громадянського суспільства включаються цінності, відмінні від національних і соціальних, соціальна дія, автономна від держави. Сам феномен визначається при цьому як «механізм соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого (зокрема родини), різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації». За цими дещо туманними розмірковуваннями прихованим залишається сам феномен громадянського суспільства, відсутня чіткість у визначенні його складових і функціональності. Певне тому наявним є витлумачення «громадянського суспільства», по-перше, і як якоїсь позадержавної (навіть протилежної їй) інституції, антиподу держави, і, по-друге, як такого типу суспільного життя, коли до держави і її функціональності, виявленій в тій чи іншій формі діяльності, зорієнтованої на прогресивну перспективу, включаються всі наявні

в суспільстві спільноти, незалежно від їх духовних, національних, релігійних та інших станів чи орієнтацій при домінуванні плюральності життя і взаємній толерантності.

Російські науковці Ю.Красін і А.Галкін під громадянським суспільством розуміють «стабільну систему горизонтальних соціальних зв'язків, суспільно-політичних організацій і норм суспільної поведінки, що виростили безпосередньо із відносин власності, але не зводяться до них. В цій системі концентруються і оформляються економічні, професійні, культурні, релігійні та інші повсякденні інтереси соціальних прошарків і груп».⁶⁵¹ Відтак громадянське суспільство створює мережу інтересів, які об'єднують всіх громадян у певну спільність, забезпечуючи цим суспільну стабільність. При цьому інтереси людини-громадянина мають пріоритетне значення. Відбувається становлення нового типу свободи, що контролюється на рівні свідомості.

Враховуючи це, український дослідник Т. Ковальчук зазначає, що «громадянське суспільство - це не якісь ізольовані індивіди, а комплекс соціальних відносин, система суспільних інтересів (економічних, соціально-політичних, релігійних, духовних, сімейних, культурних та інших), тобто відносин всіх сфер суспільного життя людини у їх взаємозв'язку, що виражають різні цінності, інтереси і потреби членів суспільства». Це – сфера самовиявлення вільних громадян і добровільно сформованих асоціацій та організацій, обмежених відповідними законами від безпосереднього втручання та довічної регламентації діяльності цих громадян і організацій з боку державної влади.⁶⁵²

Підсумовуючи зазначене, Т. Ковальчук робить висновок що громадянське суспільство – це не будь-яке суспільство, а сукупний індивід, який виступає через систему різних асоціацій, об'єднань своєрідним регулятором свободи людини. В цьому суспільстві неодмінно спрацьовує асоціативний аспект, маємо певну спільність соціальних суб'єктів, які прагнуть до самоідентифікації, мають достатній простір для реалізації свого вільного вибору у власних діях на свою і суспільну користь. Відтак на практиці громадянське суспільство постає полем вільної життєдіяльності людей і взаємної волі народу. Воно є сферою соціальної взаємодії, що складається із сфери особистого, різноманітних об'єднань суспільних рухів і публічних комунікацій. Держава при цьому не контролює, а своєрідно вибирає і творчо координує сфери політичного, культурного, наукового, релігійного та іншого життя.

Ми не станемо тут вступати в дискусію і щодо визначення «громадянського суспільства», і щодо правомірності виокремлення означених вище розуміння процесу його формування. Автор параграфу приймає друге зазначене вище розуміння (назвемо його соціально-політичним), бо ж вважає,

⁶⁵¹ Див.: Красин Ю., Галкин А. Гражданское общество и демократическое государство // Диалог. 1992. - №3.

⁶⁵² Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення. – К, 1997. – С. 42-72.

що та плюральність суспільних інституцій, яка з'явилася з утвердженням капіталістичних відносин, актуалізувала питання їх толерантних і зацікавлених взаємовідносин, формування їх такими саме навколо державної влади, які б поставали толерантними і відкривали можливість для суспільного поступу. З формуванням громадянського суспільства постає питання відзнайдення такого важелю, який би мінімізував міжконфесійні протистояння, характерні для багатьох країн світу, і в той чи інший спосіб ввів би релігійні спільноти в ті розбудовчі суспільні процеси, які організує і проводить насамперед держава.

Проте, щоб залучити релігійний чинник до розбудови громадянського суспільства, потрібно насамперед демократизувати релігійне життя. Основним при цьому постає насамперед сфера відносин з державою, яка має не тільки гарантувати закріплене в Конституції країни і відповідних законах право на свободу совісті і віросповідного вибору, а й забезпечувати якнайбільшу можливість вільної релігійної діяльності, право інтимності й приватності релігійної сфери. Щоб кожний віруючий індивід чи конфесійна спільнота мали простір для виявлення своєї самобутності, державі потрібно гарантувати право доступу до публічної сфери життя, права індивіда на різні форми колективної діяльності, сприяти толерантизації релігійного життя і міжконфесійних відносин, наповнюючи релігійну сферу принципами демократії і порозуміння, устремління до спільної мети, взаємообміну гуманістичними цінностями тощо.

Конституція України статтею 140 визначає самоврядування як гарантоване державою право територіальної громади самостійно вирішувати всі питання місцевого значення. В наш час, коли маємо певну заполітизованість і законфесіоналізованість сфери місцевого життя, актуальним постає питання мінімізації нетолерантних виявів відносин цих сфер саме на первинних виявах суспільності, задіяння різних суспільних і духовних чинників в процесах розбудови громадянського суспільства. Одним із таких важелів і постає громадянська релігія.

Дехто, зокрема Є. Балагушкін в енциклопедичному словнику «Религиоведение»⁶⁵³, доводить, що остання - це «загальна ізоморфна характеристика релігій, які належать до різних культурно-історичних традицій, стоять на позитивно-громадянських позиціях і виражають позитивне, зацікавлене, а відтак і активно-творче ставлення до соціальної дійсності». І далі: «Це насамперед загальна соціально-політична ідеологія різноманітних релігійних об'єднань, які існують в певному суспільному просторі, «громадянами» якого ці об'єднання є». Звідси випливає, що громадянська релігія – це не самостійний феномен, а одна із можливих характеристик будь-якої із наявних релігій залежно від активності вираження ними «позитивно-громадянських позицій». Тому далі дослідник і зазначає, що особливість цих релігій «полягає в єдності їх ціннісних орієнтацій в соціокультурній сфері, у спільності їх політичних ідеалів при збереженні плюралістичного різноманіття віровчень, культової практики і організаційних форм діяльності. Громадянська

⁶⁵³ Религиоведение. - М., 2006. – С. 252.

релігія солідарна із загальнонародними, демократичними інтересами громадянського суспільства і відрізняється в цьому відношенні як від апологетичних, так і від опозиційних й альтернативних релігій».

Наявні також праці, в яких громадянська релігія протиставляється державі і розглядається як складова певного етнонаціогенезу.

Названі дві дослідницькі позиції мають певною мірою рацію. Але при цьому вони не визначають, хто і як формуватиме цю релігію, в якому співвідношенні вона знаходитиметься з традиційними конфесіями, хто поставатиме і в яких формах її носієм і виразником. Враховуючи наявність такого бачення феномену, ми пропонували б тоді виокремити *етнонаціональну громадянську релігію* і *соціально-політичну громадянську релігію*. У своїх подальших розмірковуваннях останню, яка більше імпонує нашому розумінню цього релігійного явища і до якої орієнтоване наше дослідження, будемо називати скорочено просто «громадянська релігія».

В українському релігієзнавстві наявні три підходи до розуміння процесу формування в нашій країні громадянської релігії. Одні розглядають це як відмову від традиційних релігій, а відтак як несприйнятливий захід для їх носіїв. Другі вбачають в процесі розбудови громадянської релігії спробу американізувати українське суспільство. Треті ж (до них належить і автор тексту) розглядають громадянську релігію як один із засобів згуртування нашого суспільства, утвердження громадянського миру на основі мінімізації наявних в країні різноманітних міжконфесійних і міжцерковних протистоянь. При цьому ми виходимо з того, що громадянська релігія не є якоюсь формою (новим конфесійним виявом) традиційних релігій чи ж окремою релігією як такою. Вона скоріше постає як такий універсальний феномен, що з'являється на ґрунті зняття того спільного, що притаманне різним конфесіям і що може при скеруванні держави слугувати нашому поступу. Ми не пов'язуємо її становлення лише з нашим національним підґрунтям, бо ж Україна – полінаціональна країна з великим відсотком зросійщення, а відтак абсолютна акцентація уваги лише на українських цінностях не сприятиме її єднанню на вирішення суспільних завдань поступу.

Поняття “громадянська релігія” ввійшло в широкий науковий і політичний обіг завдяки працям американського соціолога Р.Беллаха, який, будучи радником президента Дж.Кеннеді, став утверджувати в США ідею такої релігії якраз в період її занепаду, пов'язаного з двома поразками – у боротьбі з бідністю і в війні у В'єтнамі.⁶⁵⁴ Проте громадянська релігія тією чи іншою формою (може так не називаючись) поставала супутником всієї історії США. Так, згідно Біллу про права – першою з десяти поправок до Конституції США, прийнятих в 1791 році, сказано, що “конгрес не повинен видавати закони про введення будь-якої релігії або ж заборону вільно сповідувати будь-

⁶⁵⁴ Див.: Задорожнюк І.Е. “Гражданская религия” в США. Концепция Р.Беллаха и реальность // Вопр. науч. атеизма. – Вып. 36. – М., 1987. – С.57-74; Casanova J. Public Religions. – Chicago, 1994.

яку релігію”.⁶⁵⁵ Ще в 1779 р. американський президент Т.Джефферсон розробив Віргінський акт, який встановлював в країні свободу релігії.

Відтак, в США релігія, незалежно від її конфесійних визначеностей, завжди була невід’ємною складовою життя. Американці поставали як “нація з церквою в душі”. Відзначаючи цю їх особливість, англійський письменник Г.Честертон (1874-1936 рр.) писав: “Америка – єдина країна у світі, яка опирається на переконання. Це переконання з догматичною і навіть теологічною чіткістю подається в Декларації незалежності. З цього випливає, що всі люди рівні у своїх вимогах справедливості... Такі переконання, звичайно, несумісні з анархізмом. З цього не можна не зробити подібний висновок і щодо атеїзму, бо ж зрозуміло, що саме творець є тим остаточним авторитетом, який гарантує рівні права”.⁶⁵⁶

Але ще до прийняття Декларації незалежності (1776 р.), яка утверджувала “божественні підвалини” прав людини і суспільного устрою, в США поширювалися погляди про богообраність отців-пілігримів, які висадилися в 1620 р. в Плімуті (штат Массачусетс). Богообраність Америки опісля засвідчують послідовники Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів. Їх “Книга Мормона” розповідає про те, що ще в 600 р. до Різдва Христового одна іудейська сім’я з повеління Бога залишила Єрусалим і переселилася до Америки. Після свого воскресіння Ісус Христос з’являвся їх нащадкам. Власне, на основі всього цього й був сформульований засновником Церкви Дж.Смітом 10-й принцип її Символу віри: “Ми віримо в буквально збирання Ізраїлю і у встановлення десяти колін; в те, що Сіон (Новий Єрусалим) буде заснований на Американському континенті, що Христос буде особисто царювати на Землі і що Земля оновиться й одержить свою райську славу”.⁶⁵⁷

«Словник американської історії» значимість громадянської релігії для США вбачає в тому, що вона пов’язує американський народ з Богом, наголошує на тому, що саме Бог обрав американський народ як головний інструмент для здійснення унікальної місії в сучасній історії, а заодно сприяє розповсюдженню американських цінностей по всьому світу. Ідеальним символом цієї американської релігії є широко відома статуя Свободи в Нью-Йорку.

Відзначимо водночас, що деякі принципи громадянської релігії працювали на французьку революцію кінця XVIII ст. Ідея суверенності народу, а не монарха, утвердження природних прав людини підривали тезу про боговстановленість самодержавного абсолютизму. На відміну від США, тут ідеологія громадянської релігії мала антиклерикальний характер. Саме відданість Вітчизні як вищій святині, а не католицькій церкві, яка була і в інших країнах, що воювали в 1792-1797 рр. проти революційної Франції, служила моральною опорою борцям за демократичні перебудови.

⁶⁵⁵ Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII-XIX вв. – М., 1957. – С. 180.

⁶⁵⁶ Цит. за: American Civil Religion. – New York, 1974. – Р. 45.

⁶⁵⁷ Учения и Заветы. Драгоценная жемчужина. – Солт-Лейк-Сити, 1995. – С. 74.

Характерним є те, що й саме поняття “громадянська релігія” вперше ввів у вжиток французький мислитель Ж.-Ж.Руссо (1712-1778 рр.) з метою обґрунтування можливості лояльного ставлення прихильників різних віросповідань і навіть невіруючих до громадянських добродішностей і держави, вирішення проблем релігійного різноманіття. Згідно із вченням мислителя, “для держави надто важливо, щоб кожний громадянин мав релігію, яка спонукала б його любити обов’язки; проте догмати цієї релігії цікавлять державу та її членів лише постільки, поскільки ці догмати відносяться до моралі і обов’язків, які той, хто її сповідує, зобов’язаний виконувати щодо інших. Без них неможливо бути ні добрим громадянином, ні вірним підданим”.⁶⁵⁸ Своє служіння суспільству громадяни мають розглядати як релігійну заповідь, що орієнтує на забезпечення внутрішнього спокою в ньому, зміцнення загального благоденства. Громадяни мають дотримуватися трьох принципів: релігійного плюралізму, віротерпимості і «почуття громадянськості, без якого не можна бути ні хорошими громадянином, ні вірним підданим». В Ж.-Ж.Руссо громадянська релігія є «загальною волею віруючих людей», над якою (що характерно для міркувань філософа) не стоїть якась трансцендентна сила. Оскільки сповідання цієї віри повністю громадянські, то й догмати її має встановлювати суверен. Вони мають бути простими, не чисельними, чіткими, без будь-яких роз’яснень. Серед позитивних догматів громадянської релігії Ж.-Ж.Руссо виділяє такі: визнання існування всемогутнього Бога, потойбічне життя, щастя праведних, покарання злих, святість суспільного договору і законів, а серед негативних – лише нетерпимість. У своїй праці про суспільний договір він висловив думку, яка значною мірою є актуальною і для сьогоденної України, коли існує в неї потреба налагодження толерантних відносин між різними конфесіями «у спільному домі». «Тепер, коли не існує і не може існувати в країні лише винятково одна національна релігія, - писав філософ, - потрібно терпіти всіх тих, які самі терплять інших, оскільки їх догмати не утримують нічого такого, що суперечить обов’язку громадянина».

Ідеї, дещо аналогічні громадянській релігії, обстоював в Україні М. Драгоманов. Його «громадська церква» поставала своєрідним еталоном на той час бажаної всенародної релігії для України. Вона виглядала найпоступливішою із всіх релігійних об’єднань. А це тому, що мислитель вважав громаду основою людського життя. М. Драгоманов був впевнений, що на шляху громадської церкви не стане ні православ’я, ні католицизм, ні уніатство, а протестантизм навіть допоможе цьому. Бо ж “нерозумним ділом” є нав’язування людині тієї віри, до якої вона не має поваги. “Силувати ж людину показувати про людське око пошану до Бога, коли він її не чує, то значить ображати самого Бога, бо навіть і людина не бажала б собі щирої шаноби”.⁶⁵⁹

Відзначимо те, що поняття “громадянська релігія” все ж таки, в силу

⁶⁵⁸ Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. – М., 1998. – С. 311-322

⁶⁵⁹ Драгоманов М. Про волю віри. – К., 1917. – С. 5.

специфіки історії державного постановня, національної і соціальної структури цієї країни, найбільше прилучилося саме до характеристик релігійного життя США. Відомий соціолог релігії В.Гербер називав останнє “релігією американського способу життя”. Заслугою Р.Беллаха є те, що він саме на американській основі змоделивав громадянську релігію, подав її як своєрідне духовне утворення, що відображає трансцендентні цілі політичного процесу.

Смислове навантаження понятійного апарату, яким користується громадянська релігія, відмінне від його витлумачення в традиційних. Так, Бог громадянської релігії хоч і не зводиться до християнської Трійці, але він абстрагований від розуміння його в традиційних релігіях. Саме до цього громадянсько-витлумаченого Бога у своїх інаугураційних промовах апелювали всі американські президенти: Дж.Вашингтон (правив країною в 1789-1797 рр.) називав його “Всемогутньою істотою, яка керує Всесвітом”; Дж. Адамс (1797-1801 рр.) – “Покровителем порядку”, “Джерелом справедливості”, “Захисником істинної свободи”; Т.Джефферсон (1801-1809 рр.) – “Невидимою силою, яка керує Всесвітом”; Дж.Медісон (1809-1817 рр.) – “Всемогутньою істотою”; Дж.Монро (1817-1825 рр.) “Провидінням” і т.д. і т.п. Сучасник Р.Беллаха президент Дж.Кеннеді назвав Бога “Всемогутністю”.

З цих визначень видно, що для американських президентів Бог громадянської релігії позаконфесійний, але віра в нього є неодмінним атрибутом як президента, так і кожного громадянина країни, які водночас відносять себе до певних конфесій. Цей Бог, на їх переконання, активно впливає на історичні процеси, особливо покровительствує порядку, моралі і праву. Як відзначає Р.Беллах, любов і спасіння, милість і турбота меншою мірою співвідносні з ним в порівнянні з “природним законом”, “справедливістю”, “соціальним порядком”. Старозавітні зразки “виходу”, “обраного народу”, “землі обітованої”, “нового Єрусалиму”, “жертвовної смерті”, “відродження” входять як повноправні елементи в цю релігію, правда, без якоїсь співвіднесеності їх з біблійним Богом.

Актуалізовані громадянською релігією цінності мають сакральний характер для громадян того суспільства, в якому ця релігія утверджується. Правда, не завжди вони ними усвідомлюються як сакральні, а постають в їх свідомості скоріше як природні феномени, нерелектовані культурні зразки, еталони і правила життя, які сприймаються за єдино можливі ціннісні начала.

Громадянська релігія не конкурує з трансцендентними релігіями, а своєрідно вибудовується над ними, закликаючи всіх віруючих (і навіть невіруючих) поклонятися Всевишньому. Кожна людина водночас має право по-своєму, конфесійно виявляти це поклоніння. Бог тут постає для неї скоріше в статусі Авторитету, Взірця, ніж Спасителя в майбутті, не в ролі творця світу, а в ролі охоронця-покровителя. Подеколи представники конфесій відкидають право громадянської релігії на буття на тій підставі, що в ній Бог витлумачується хибно, неавтентично, не так, як у них. Проте якщо строго підходити до конфесійних подань Бога, то тоді (при істинності для кожної конфесії лише одного, щоби її, подання) всі інші (в тому числі й

громадянської) будуть хибними. Але ж інша думка не завжди є хибною. Те ж скажемо і про Бога громадянської релігії.

Хоч зауважимо принагідно, що громадянська (інколи її ще називають *цивільна*) більшістю своїх ознак дійсно не підходить під ті розуміння релігії, які склалися про неї як духовний феномен і в теології, і в науці. Вона не є релігією в класичному розумінні цього феномену. Так, громадянська релігія не має своєї теології, містичної календарно-обрядової системи, якоїсь сакралізованої ієрархічної структури та ін. Вона не стільки веде людину до Бога, скільки вводить її у сферу толерантної і творчої соціально-політичної і етнонаціональної сфери буття. Тут праві ті дослідники, які зауважують, що громадянська релігія має не так світоглядний, як соціальний характер. Вона зорієнтована не на потойбіччя, на з'ясування проблем долі душі людини, як на буття людини в соціумі і вдоволення її потреб в сприятливому людському середовищі.

Громадянська релігія за своєю сутністю є деїстичною, бо ж Бог у неї є творцем, який опісля не втручається в повсякденне життя. Кожний, хто його приймає, постає відтак у ролі його своєрідного замовника. Керуючись благістю цього Бога, розглядаючи його як свого помічника, він сам може бути творцем власної долі. Характерною ознакою громадянської релігії є ще апеляція до божественного провидіння і покровительства, яке нібито може виявлятися на індивідуальному, державному і наддержавних рівнях. Так, американський сенатор А.Біверідж свого часу відзначав: “Бог протягом тисячоліть готував англійські і тевтонські народи не без мети, не для пустого споглядання і самозахоплення. Він робив нас господарями, які організують світ і налагоджують порядок там, де раніше панував хаос. Він послав нам дух прогресу для перемоги над силами реакції на всій Землі”⁶⁶⁰

З цих слів сенатора слідує висновок, що ідеї громадянської релігії можуть відігравати не лише позитивну роль – бути засобом консолідації народу полінаціональної чи поліконфесійної країни, а й поставати у ролі засобу формування національного егоїзму, відчуття своєї зверхності, а звідси – й права нав'язувати своє іншим. Саме тому ми з деяким застереженням сприймаємо ідею національної громадянської релігії і виявляємо більшу схильність до соціально-політичної. Громадянська релігія може під ідею якогось месіанського покликання підлаштувати гегемоністські устремління, шовіністичну політику. Ось як оцінив це відомий свого часу американський політичний діяч У.Фулбрайт: “Велика нація дивно вважає, що її сила – прояв Божого благословення, що покладає на неї особливу відповідальність за долю інших народів, яка полягає в тому, щоб переробити їх за своїм образом і подобою. Сила приймає себе за добродійність і схильна вважати, що вона все може. Раз нав'язавши собі ідею свого призначення, велика держава не в силах полишити думку, що вона може й повинна здійснити волю Божу”⁶⁶¹

⁶⁶⁰ Цит за: Bellah R. Broken Covenant Amerikan Civil Religion in Time of Trial. – New York, 1975. – Р. 37.

⁶⁶¹ Фулбрайт У. Самонадеянность силы. – М., 1967. – С. 11.

Як бачимо, націоналістичне спотворення смислу громадянської релігії може слугувати підставою для неадекватного вираження притаманного їй демократичного орієнтування назовні в різних видах діяльності країни її побутування. Це щодо США відзначив навіть той же Р.Беллах: “Ця небезпека ніколи не була такою великою, як сьогодні. Вона полягає не стільки в імперіалістичній експансії, за яку нас засуджують, скільки в прагненні асимілювати всі уряди чи партії у світі, які підтримують нашу поточну політику чи звертаються до нас за допомогою, розглядаючи їх як носіїв вільних інститутів або демократичних цінностей”.⁶⁶²

Відкинувши спровоковану громадянською релігією ідею “нації-визволительки”, “вищого призначення”, ми все ж віднаходимо позитивну її роль в політичній і національній консолідації поліетнічних і поліконфесійних країн. Саме в цьому виявляється та її сутність, яку виокремив Р.Беллах у своєму визначенні: “Під громадянською релігією я розумію такі релігійні виміри, які мають місце в житті кожного народу, за допомогою яких він інтерпретує свій історичний досвід у світлі трансцендентальної дійсності”⁶⁶³. В іншій своїй праці Р.Беллах, описуючи громадянську релігію як невід’ємний компонент ідеології США, розглядає її вже як ті спільні складові релігійної орієнтації, яким мають слідувати американці у своїй діяльності. “Ці моменти відіграють ключову роль в розвитку американських інститутів і постають в ролі постійного релігійного аспекту структури американського життя, включаючи і політичну сферу. Ці публічні релігійні виміри виражаються через сукупність вірувань, символів та ритуалів, які я називаю американською громадянською релігією... Вона здійснює, окрім інших функцій, релігійне узаконення (легітимізацію) вищих політичних авторитетів”.⁶⁶⁴ Обґрунтовуючи наявність у США громадянської релігії, Р.Беллах висновує, що вона об’єднує американців на основі сприйняття таких релігійних принципів: віра в існування Бога, взагалі надприродних сил, в потойбічне життя, у перемогу добра над злом, відсутність релігійного фанатизму, конфесіофобізму і міжконфесійної нетерпимості.

“Енциклопедичний релігійний словник”, який видруковано в 1979 р., під “громадянською релігією” розуміє “прийняття певної сукупності цінностей, символів та ритуалів, що ґрунтуються на універсальних та трансцендентних істинах, які служать з’єднуючою силою і центром значень для нації... Громадянська релігія може сприяти підриву основ християнського одкровення. В США це виявлялося в періоди національних криз, які зводили місію християнства до обоженного витлумачення національної долі”.⁶⁶⁵ Відтак громадянська релігія дає можливість осмислити через призму трансцендентного історичний досвід країни, народу. Вона також дає

⁶⁶² Amerikan Civil Religion. – New York, 1974. – P. 36.

⁶⁶³ Bellah R. The broken Convenan: Amerikan Civil Religion in Time of Trial. – New York, 1975. – P. 2.

⁶⁶⁴ American Civil Religion. – New York, 1974. – P. 24.

⁶⁶⁵ Encyclopedic Dictionary of Religion. – Washington, 1979. – P. 799.

можливість наявним в суспільстві різним конфліктуючим спільнотам взаємовигідно зближатися між собою, відзнаходити на основі наявного в них значимого морального потенціалу спільну мову при пошуках компромісних рішень назрілих проблем суспільного поступу. При цьому часто відбувається в громадянській релігії інкорпорація секулярних цінностей в релігійну форму.

Об'єктом свого замилювання громадянська релігія тієї чи іншої країни має, окрім іншого, ще й терени проживання її населення, природне середовище. При цьому певна територія постає як святиня, гідна поклоніння, оспівування, збереження, захисту. Саме сакралізація місць народження і проживання, в сусідстві часто з людьми інших віросповідань, дає можливість останні не сприймати як визначальний чинник долі. «Земле моя!» - чуємо в багатьох піснях. «Елемент Землі втаємничує в собі властивості... етнологічного, психологічного, навіть духовного значення, - зазначає філософ-богослов Степан Ярмусь у своїй праці «Досвід віри українця»⁶⁶⁶. - З елементом Землі органічно пов'язуються ще такі елементи, як географічний простір, підсоння, клімат, ріки і рух їхніх вод, гори і долини. Всі згадані явища вміщують в собі таємничі сили, які сильно впливають на феномен людської істоти і на всі вияви її особистості. Елемент Землі є вирішальним у розвитку етнологічного феномену людини, у розвитку її культури, загального світогляду, розуміння самої природи людської істоти, філософії життя, людської духовості». Влучно підмітив той факт, що всі імпульси та рух, гін людини до заспокоєння залежать від Землі проживання Іван Франко, коли писав: «Земле, моя всеплодющая мати, / Сили, що в твоїй живе глибині, /Краплю, щоб в бою сильніше стояти, /Дай і мені!».

Жителі українських теренів завжди були землеробами. Певно тому культ *рідної землі*, землеробської праці є основою світобачення нашого селянина. Землю він називає *ненею*. В українському фольклорі вона стоїть навіть над Богом і святими. Так, в колядці «Святі орачі» оповідається, як святий Миколай за плугом ходить, святий Михайло волоньки гонить, за ними Господь-Бог ріллю всіває, Син Божий її зволочає, а Божа Мати їм істоньки носить. Зауважимо, що пов'язати Бога і святих із землеробською працею міг у своїй уяві лише українець, за філософією землі і праці якого вважається великим гріхом відчуження від земних справ, від землеробства. У світобаченні української людини Земля є святою, а відтак її обробіток також є святою справою, одержаний врожай – священним даром.

Після введення в 1967 р. Р.Беллахом в широкий науковий обіг поняття «громадянська релігія»⁶⁶⁷ воно зазнало значної конкретизації. Якщо Р.Беллах, як ліберальний професор університету м. Берклі, розглядав цю релігію як універсальний зразок для всього людства (попервах змодельований в США), то консервативні витлумачувачі його вчення вже наголошували на національній винятковості Америки, на необхідності не вчитися в неї, а підпорядковуватися їй.

⁶⁶⁶ Ярмусь С. Досвід віри українця. - К., 2007. – С. 20-21.

⁶⁶⁷ Bellah R. Civil Religion in Amerika// Daedalus. – 1967. – Vol. 96. - №1. – P. 1-21.

Якщо світоглядним ядром громадянської релігії, як вище зазначалося, є віра у Вищу Силу – Абсолют, то своєрідним об'єктом поклоніння в ній виступають існуючі реально сакралізовані соціальні і політичні структури, які розглядаються як засіб досягнення Божественної мети. Як це слушно відзначає І.Задорожнюк, в громадянській релігії “Бог постає схемою, що наповнюється живим змістом у тому випадку, коли прихильник того чи іншого традиційного віровчення співвідносить свої вірування з почуттям патріотизму”⁶⁶⁸.

В ідеологічній системі громадянської релігії власне релігійні елементи зведені до мінімуму, а релігійна лексика, символи, фразеологія і культові елементи використовуються насамперед для впровадження зовсім земних завдань. Громадянська релігія не має тієї чітко вираженої церковності, якою відзначаються насамперед так звані традиційні релігії. Вона зорієнтована не на вертикаль (людина – Бог), а на горизонталь (людина – суспільство – Бог), на сакралізацію суспільно-політичних феноменів. Значимі події в житті певного народу, зокрема в його історії, ця релігія пояснює якимись надприродними чинниками. Якщо вони мали сприятливий характер в національному поступі, то вони розглядаються як Боже благовоління, а якщо негативний – то як свідчення відходу від божественних заповідей і своєрідне випробування. Певною мірою так підійшли до української історії кирило-мефодіївці у своєму “Законі Божому” або ж “Книзі буття українського народу”, вписавши її в контексті світової історії християнства.

В обрядову систему громадянської релігії включається поклоніння державному прапору, вшанування поховань і монументів видатних осіб свого народу, місць визначних подій в його історії, організація національних свят, різних громадянських церемоній тощо. Громадянські релігії мають і свої своєрідні “священні писання”. Окрім Конституції, ними є твори визначних духівників нації, наприклад «Кобзар» Тараса Шевченка. В ролі “священного передання” постають промови глав держави, різні політичні документи органів Верховної Влади. Одним із культових елементів громадянської релігії є інаугурація президентів, їх клятва на священній книзі і перед державним прапором. Державний прапор постає складовим елементом громадянських подій (вступ до армії, реєстрація народження дитини і з'яви нової сім'ї, видача деяких важливих документів та ін.). Державний гімн і прапор виступають при цьому в ролі своєрідних символів віри громадянської релігії. Їх вплив на свідомість, що має важливе значення у формуванні громадянських почуттів, починається ще з дошкільного віку, із знаходження малечі в дитячих установах, з школи. Згадаймо принагідно, що в США прапор є постійним атрибутом державних установ. Сприймаючи його практично на кожному кроці, відчуваєш себе громадянином цієї країни. Саме вкорінення почуття громадянськості є основним виявом віднесення до громадянської релігії. В Україні цього ще немає. Тут можуть державний прапор подеколи використати

⁶⁶⁸ Задорожнюк І.Е. Гражданская религия в США // Религии мира. Щорічник – 1986. – М., 1987. – С. 53.

як тряпку, а його кольори як оздоблення чого завгодно, зокрема й одягу збірної з футболу.

Дослідник громадянської релігії Л.Лібман вважає, що феномен громадянської релігії особливо значимий для надто спільотно диференційованих, плюральних держав, постаючи в ролі засобу формування у їх громадян певних суспільних цілей, спільних орієнтацій в їх діяльності. Науковець чітко виокремлює три напрямки в функціональному вияві громадянської релігії: 1. Об'єднання суспільства розумінням спільної долі, що знаходить свій вияв у всіма прийнятих певних обрядах і міфах. 2. Узаконення наявного соціального порядку, а водночас і соціальних цілей. 3. Мобілізація членів суспільства на взяття на себе спільних завдань і зобов'язань в їх спільнотній діяльності. Близькі до цього функції громадянської релігії виокремив Р.Беллах. Це – легітимізація політичного устрою та обґрунтування принципів його практики; сприяння єдності суспільства; збереження духу нації; формування у членів суспільства готовності взяти на себе до реалізації певні спільні завдання.

Однак, незважаючи на те, що в кожного американця надто розвинуте це почуття, основні положення громадянської релігії вони витлумачують по-різному. “Навіть якщо розповісти представникам різних соціальних груп, що таке громадянська релігія, то виявиться, - відзначає М.Марті, - що вона відмінна у тих, хто веде, і у тих, кого ведуть, у тих, хто проповідує з кафедри, і у тих, хто сидить перед ними на церковній лаві... Вона має своє ліве і праве крило, християнську, іудейську та мусульманську фракції, потойбічні та поцейбічні виміри, своїх критиків, пророків і прихильників”.⁶⁶⁹

В громадянській релігії своєрідно переплітаються національна політична культура і традиції релігій, які існують в країні. В ній має місце, як вище вже зазначалося, обожнення національних цінностей, видатних національних діячів, національної історії та національних ідеалів. Характерно, що навіть на грошових одиницях США вміщено слова “Бог благословляє наші починання”.

Громадянська релігія визнає священним авторитет держави, її лідера, основних державних документів. Бог цієї релігії постає скоріше в ролі якогось гаранту суспільного порядку, закону і права, а не милосердної істоти, затурбованої посмертним буттям людини. Він – в її сьогоденні. Можливо тому її пропонують називати ще «публічною релігією», «цивільною релігією», «релігією республіки», «національно-творчою релігією», «політичною релігією», «патріотичною релігією» тощо. Відомий сенатор Ю.Маккарті, характеризуючи це явище релігійного життя, відзначив, що тут “символи віри і політики стали, по суті, взаємозамінними і майже не відрізняються: Бог і країна, хрест і прапор, релігія і патріотизм”.⁶⁷⁰

Відтак громадянська релігія не відмінняє віровчення і культову практику сакральних спільнот, різних конфесійних течій, а певною мірою надбудовується над ними. Її функціональність – демократична чи тоталітарна

⁶⁶⁹ Marty M. Nation of Behavers. – New Haven-London, 1976. – P. 196-197.

⁶⁷⁰ Маккарті Ю. Вновь посетив Америку. – М., 1981. – С. 97.

– залежить від того, як прагнуть користуватися нею, в яких формах виявляється її функціональність. Така релігія може слугувати національному відродженню, процесу державотворення країни, яка, одержавши незалежність, прагне нівелювати наявні серед її громадян значні етнічні й релігійні відмінності. В той же час вона може слугувати засобом експансії, обґрунтування взагалі неістотності етнічних ознак чи конфесійних визначеностей.

Громадянська релігія в першому варіанті її функціональності повністю корелюється з основами того громадянського суспільства, яке утверджується в незалежній Україні. Вона відверне, в разі формування, прагнення деяких церков на статус державних чи єдинонаціональних, зніме суперництво між ними, прагнення до прозелітизму, відокремить не лише церкву від держави, а й державу від церкви. Громадянська релігія в Україні є одією із відповідей на потребу суспільства в нормальному житті і розвитку в єднанні, потребу необхідності соціального порядку, соціальної ідентичності, суспільної взаємодії всупереч спільнотним відмінностям, протистоянням і конфліктам. Це не то що в Росії, де громадянська релігія формується на основі московської православності. Як згадує вище цитований Є.Балагушкін, в сучасній Росії «в основу нової державної і воєнної символіки покладено певною мірою православний символізм. Православ'я є сьогодні тут не тільки найбільшою і найвпливовішою конфесією, як кажуть, «першою серед рівних», не тільки найбільш значимим і найважливішим елементом ізоморфізму громадянської релігії, а й у відповідності з тисячолітньою традицією винятковим джерелом державного символізму, що ґрунтується на давніх сакральних міфологемах та релігійних метафорах» (с. 253). Відтак в Російській Федерації громадянська релігія постає в першому її розумінні, зазначеному у вступній частині цього параграфу.

Потреба в громадянській релігії існує і в незалежній, національно відроджуваній Україні. Усвідомлена єдність країни, єдність її народу у певному сенсі постає у нас як величина сакральна, священна, здатна впливати на успіх розвитку у всіх сферах нашого буття. «Боже, нам єдність подай», - закликаємо ми в пісні-гімні. Саме громадянська релігія формує той ґрунт, на якому можна поєднатися незалежно від віросповідань. Тарас Шевченко закликав, думаючи, «і чужого не цурайтесь, й свого научайтесь».

Об'єднуючим началом тут виступає, як це слушно відзначає М.Паращевін, не об'єкт молитви (це б то Бог), а джерело цієї молитви – належність до тієї спільноти, яка має назву «громадяни України». В «Листах до братів-хліборобів» В.Липинський зауважував: «Земля українська дана Богом українській нації не на взаємне знищення її громадян, а на те, щоб вони на своїй землі найкраще і найрозумніше – по-Божому – своє життя владнали».

Певною мірою процес формування громадянської релігії в Україні вже йде. Правда, йде стихійно, спонтанно, навіть офіційно невизнано, не кореговано. Новообраний президент дає клятву вірності своїй країні і народу на Конституції України і Пересопницькій Євангелії. Входить в життя свято

національного прапора, формується система національних свят, пов'язаних з історією і культурою України. Лише шовіністично налаштовані особистості, які живуть з міркуваннями соціалістичної доби або конфесійною зашореністю, можуть вбачати в цьому вияв національного егоїзму. Що ж стосується прагнень якось вберегти традиційні релігії від наступу на них громадянської, то тут слухними щодо них є вимоги того ж Р.Белла: «Насамперед історична релігія має заново визначити свою систему релігійних символів з тим, щоб надати смисл культурній творчості в діяльності поцейбічного світу. Вона повинна зуміти зорієнтувати мотивацію, що дисциплінується через релігійні обов'язки на справи цього світу. Вона повинна сприяти розвитку солідаризованої та інтегрованої національної спільноти, не прагнучи при цьому ні підпорядкувати її своїй владі, ні розколоти, хоч це явно не має на оці санкціонування нації в статусі вищої релігійної мети. Вона покликана надати позитивного значення тривалому процесу соціального розвитку і знайти можливим для себе високо оцінювати його як соціальне завдання, але при цьому знову ж не приймати соціальний прогрес за релігійний абсолют. Історична релігія має сприяти утвердженню відповідальної і дисциплінованої особи. Пристосовуючись до нового співвідношення між релігійним і світським в сучасному суспільстві, вона має знайти сили для того, щоб здобути свою власну роль як приватної добровільної асоціації і визнати, що це не суперечить її ролі як носія вищих цінностей суспільства».⁶⁷¹

Мусимо визнати, що громадянська релігія в українському суспільстві не в змозі домінувати у свідомості його громадян із-за наявності певного опору цьому потужних конфесійних спільнот, закоріненого і загостреного між ними протистояння і навіть конкуренції, із-за наявності в нашому соціумі ще стійкої секулярної тенденції, яка протистоїть будь-яким спробам проникнення в державні структури релігійного елемента. Проте, всупереч цьому, формування громадянської релігії постає і як невід'ємний елемент процесу громадянцізації суспільства. Без неї складно здолати тоталітаризм московсько-православної моноконфесійності на Сході і Півдні країни, і греко-католицької – в Галичині, добитися взаємної віротерпимості, толерантності міжконфесійних і міжцерковних відносин, повноти духовної свободи, а зрештою – суспільної стабільності.

Розглядаючи громадянську релігію як засіб формування єдності громадян поліконфесійної України, у своїй практичній зорієнтованості на мінімізацію наявних протистоянь між різними релігійними спільнотами й організаціями, релігієзнавці насамперед актуалізують принцип кардинала Любомира Гузара: «**Забудьмо!**». Відтак не треба ворухити історію цих відносин і на основі одержаного формувати ці відносини нині. Історія ця подеколи сповнена гострою боротьбою, образами, а то й вбивствами. Треба виходити з того, що є «хороше християнство і нехороші християни». Відтак хибна реалізація християнського віровчення, прагнення до його насадження в

⁶⁷¹ Белла Р. Социология религии // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. – М., 1972. – С.276-277.

тій чи іншій конфесійній виявленості слугували підґрунтям того, що лідери конфесій мусять тепер, чим відзначився папа Іван Павло II, казати (і це ще є одним принципом): **«Вибачте!»**. При цьому Христове вчення про любов треба брати в єдності двох сторін – любити не лише Бога, а й ближнього, навіть ворога. То ж в міжконфесійних відносинах слід актуалізувати ще й принцип **«Полюбіте!»**. Ісус Христос закликав до єднання всіх християн, вірив у принцип, щоб всі були *одно*. У цих його сподіваннях бачимо прагнення віднаходити насамперед те, що єднає, а не те, що роз'єднує. То ж принцип **«Єднаймося!»**, який простежується в процесі формування громадянської релігії, є одним із визначальних в перспективах релігійного процесу.

При цьому шляхом міжконфесійного діалогу треба визначитися саме в тому, що є спільним для різних релігій без того їх обрядового і інституційного оформлення, яке не має сакрального підґрунтя, а є людським витвором. Насамперед тут слід назвати віру в Бога-Вседержителя. Якщо уважно прочитати Біблію, то ми в ній знайдемо значиму думку самого Бога про свою сутність: **«Я є»**. Українською мовою вона виражається коротким словом, а точніше – однією буквою. Певно що таким же є Бог і у вченні інших конфесій: *він є*. Відтак все, що поза цим, цебто різні оповіді про його життя і діяння, словесне і обрядове оформлення його Є – це все від людини, а відтак при формуванні громадянської релігії може не сприйматися як щось істотне. Поєднує різні релігії також розуміння людини і перспектив її буття, різними словами висловлені, але за змістом співпадаючі моральні засади, зорієнтована на людину суспільна функціональність різних релігійних спільнот тощо. Це все можна враховувати при формуванні громадянської релігії.

В наш час тривала історична епоха панування моноконфесіоналізму поступилася місцем в розвинутих країнах конфесійному плюралізму (зокрема це характерно для США і Японії). Релігійна толерантність стала невід'ємною умовою і запорукою стабільності релігійно-політичних відносин в різних країнах з основами громадянського суспільства. Саме тому проблема формування громадянської релігії як однієї із основ єдності суспільства в них набирає особливої гостроти, а відтак і актуалізує дослідження проблеми сутності громадянської релігії, шляхів її постання за умов поліконфесійності країни.

Законодавче підґрунтя під процес формування громадянської релігії в Україні, зміцнення стабільності релігійної ситуації і консолідації суспільства на основі світоглядного плюралізму забезпечив прийнятий ще в квітні 1991 року Закон про свободу совісті й релігійні організації, а опісля Конституція України. Вони гарантують свободу віросповідань, невтручання держави в процес формування конфесійних ознак наявних в країні понад ста різних релігійних течій. Проте цей Закон не передбачив можливість втручання держави в процеси міжконфесійних відносин, які розвиваються стихійно і непередбачувано. Не використано також позитивний досвід інших країн щодо їх соціально-політичного консенсусу з нетрадиційними релігіями і їх асиміляції з домінуючою культурно-історичною традицією. Оптимальна

релігійна ситуація в Україні, принагідна для формування громадянської релігії, складається завдяки наявності таких умов, як наявність світської держави, наявного релігійного плюралізму і суспільних орієнтацій на демократичні, гуманістичні і патріотичні пріоритети, на зміцнення внутрішньої єдності й порозуміння в суспільстві. До процесу становлення громадянської релігії мала б прилучитися активно діюча у нас Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, яка поєднує найбільші конфесійні спільноти України з підлеглістю їм понад 90% релігійної мережі. Тим більше, що вона вже проводить разом з державою низку сакральних міжконфесійних акцій. Активніше цим мав би зайнятися і державний орган у справах релігії, який в останнє п'ятиріччя зазнав неодноразову функціональну і кадрову перетасовку і взагалі залишається далеким від сфери громадянської релігії.

8. Секуляризація, десакралізація і десекуляризація в сучасному світі

Повернення релігії на публічну арену останньої чверті XX століття.

Свого роду банальністю для великої кількості сучасних праць з соціології релігії стала констатація провалу прогнозів занепаду релігії і полишення нею публічної сфери до кінця XX століття. Ще у 1960-ті роки уявлення про невідворотню ходу секуляризації були домінуючими серед західних дослідників релігії. Один з найбільш відомих з-поміж них П.Л.Бергер писав у «Нью-Йорк Таймс» у квітні 1968 р.: «На початку XXI століття релігійних осіб вірогідно пощастить віднайти лише в маленьких сектах, які тулитимуться одна до одної у своєму спротиві секулярній культурі»⁶⁷². Прикметно, що предметний покажчик тогочасної культової футурологічної праці – «Рік Божий 2000» (Anno Domini 2000. - New York, 1967) – не містить згадок ані про «релігію», ані про «Бога», ані про «Церкву»: передбачалося, що XXI століття людство зустрине без цих атавізмів.

Але впродовж останньої чверті XX століття у світі відбулася низка подій, які тріумфально повернули релігію на публічну арену і докорінно змінили її сприйняття дослідниками. Головними з цих подій були: ісламський вибух, євангелічний бум у США і католицьке піднесення. У 1964 р. в Алжирі, де постколоніальній державі вдавалося більш-менш ефективно контролювати ісламські установи, створюється Асоціація Ісламського Відродження, яка проголошує своєю метою реставрацію справжньої ісламської держави і відкидає закордонні культурні впливи й „приручені» державою релігійні установи⁶⁷³. Тоді ж, у середині 1960-х, в Єгипті викристалізовується явище,

⁶⁷² Berger P.L. A Bleak Outlook is Seen for Religion // New York Times. - 1968. - 25 April.

⁶⁷³ Tamadonfar Mehran. Islamism in Contemporary Arab Politics: Lessons in Authoritarianism and Democratization // Jelen Ted Gerald and Wilcox Clyde (eds.) Religion